

HAMDULLAH MÜSTEVFÎ-Yİ KAZVİNÎ'YE GÖRE KAZVİN'İN TARİHÎ COĞRAFYASI ÜZERİNE BAZI NOTLAR

Demet DOĞAN US*

Öz

Hamdullah Müstevfî-yi Kazvini'nin XIV. asırda kaleme aldığı Tarih-i Güzide ve Nüzhetü'l-Kulüb adlı eserleri Kazvin şehrinin tarihini, coğrafyasını ve kültürünü anlatan önemli kaynaklardır. Söz konusu eserler, Orta Çağ'da Kazvin'in tarihî coğrafyasını çizebilmek adına ehemmiyet arz etmektedir. Hem İslam coğrafyacılarının hem de sonraki asırlarda bölgeyi ziyaret eden seyyahların verdiği tutarlı bilgiler İran'ın kadim şehirlerinden biri olan Kazvin'i ve tarihteki yerini daha iyi anlamayı sağlamaktadır.

Bir garnizon şehri olarak kurulan Kazvin'in coğrafi konumu itibariyle ticaret yolları üzerinde bulunması ve toprağının verimli olması şehrin ehemmiyetini arttırmıştır. Bu sebeple tarih boyunca farklı kültürleri içinde barındırmış ve zaman içerisinde yeni yapıların inşasıyla genişlemiştir. Ayrı zamanda bulunduğu konum itibarıyla tarih boyunca birçok kez saldırılara ve yağmalara maruz kalmıştır. Bu çalışmada Tarih-i Güzide ışığında Kazvin şehrinin adı, fiziki coğrafyası, kısa tarihi, şehir planı ve mimari yapısı tarihi coğrafya metoduyla incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kazvin, Şehir, Tarih-i Güzide, Tarihî Coğrafya, İran.

Notes On The Historical Geography Of Qazvin According To Hamdallah Mostawfi Qazvini

Abstract

The works of Hamdallah Mostawfi-i Qazvini named Tarikh-i Guzida and Nuzhat al-qulub, written in the 14th century, are important sources describing the history, geography and culture of the city of Qaz-

Geliş Tarihi: 8 Ekim 2021 - Kabul Tarihi: 16 Mart 2022.

Atf Bilgisi: Demet Doğan Us, "Hamdullah Müstevfî-yi Kazvini'ye Göre Kazvin'in Tarihi Coğrafyası Üzerine Bazı Notlar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 130, Sayı: 257, İstanbul 2022, s. 269-286. doi: 10.55773/tda.1007427.

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Doktora Öğrencisi, demetdoganus@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-1207-3640.

vin. The works in question are important in order to draw the historical geography of Qazvin in the Middle Ages. Consistent information provided by both Islamic geographers and travelers visiting the region in the following centuries provides a better understanding of Qazvin, one of the ancient cities of Iran, and its place in history. The presence of the city and its fertile soil increased the importance of the city. For this reason, it has hosted different cultures throughout history and expanded over time with the construction of new structures. At the same time, due to its location, it has been subjected to attacks and looting many times throughout history. In this study, the name of the city of Qazvin, its physical geography, short history, city plan and architectural structure were tried to be examined in the light of *Tarikh-i Guzida*, with the historical geography method.

Keywords: Qazvin, City, *Tarikh-i Guzida*, Historical Geography, Iran.

Giriş

Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, Arap asıllı Şii bir ailenin çocuğu olarak 1281 yılında Kazvin’de dünyaya gelmiştir. Ailesi Abbasi Halifesi Mu’tasım-Bil-lâh döneminden (833-842) Sultan Gazneli Mahmut’a kadar (998-1030) bazı aralıklar hariç şehrin idaresini elinde tutmuştur. Olcaytu Han (304-1316) zamanında iyi bir kâtip olarak temayüz eden Hamdullah Müstevfi 1311’de Kazvin, Ebher, Zencan ve Târimeyn’in malî işlerinin teftişiyle görevlendirilmiştir. Bu sebeple Sultâniye, Tebriz, Bağdat, İsfahan ve diğer bazı şehirleri gezmiş ve buralardaki kütüphanelerde incelemelerde bulunmuştur. Yazarın *Tarih-i Güzide*, *Zafername* ve *Nüzhetü’l-Kulub* adlı üç eseri vardır. *Tarih-i Güzide*, dünyanın yaratılışından başlayarak yazarın yaşadığı zamana kadar geçen olayları anlattığı genel bir tarih kitabıdır. *Zafername*, Hz. Peygamberden başlayarak 1334 yılına kadar gelen manzum bir tarihtir. *Nüzhetü’l-Kulub* ise Müstevfi’nin dostlarının ricası üzerine kaleme alıp 1340 yılında tamamladığı coğrafya ve kozmografyaya dair eseridir. Kazvinî nisbesiyle meşhur olan Hamdullah, *Tarih-i Güzide*’sinde doğup büyüdüğü ve yaşadığı yer olan Kazvin’e bir bölüm ayırarak şehre dair detaylı bilgiler vermiştir.¹

Cibal ya da Irak-ı Acem² olarak bilinen bölgede yer alan Kazvin şehri kurulduğu tarihten itibaren bölge için önemli bir merkez olmuştur.³ Şehrin İlk Çağ’daki tarihine dair yeterli bilgi olmamakla beraber Sasaniler döneminden başlayarak özellikle Müslümanların fethinden sonraki tarihi hakkında önemli bilgiler mevcuttur. I. Şapur (240-272)tarafından Deylemlilerin⁴ akınlarına

¹ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. XXXIX-LII; Abdülkerim Özeydin, “Hamdullah el-Müstevfi”, *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 54-45.

² Doğu’da Kebir Çölü, güneyde Huzistan, güneydoğuda Fars eyaleti, batıda ve güneybatıda Irak-ı Arap, kuzeyde Elbruz Dağı ve kuzeybatıda Azerbaycan ile çevrili bölgeye verilen addır. Cibal, dağ anlamında olup bölgenin büyük bir kısmının dağlık olmasından ileri gelmektedir. R. Hartmann, “Cibal”, *İA*, C. III, İstanbul 1982, s. 158.

³ İstahrî, *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-memâlik*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, s. 186; İbn Havkal, *Süretü’l-arz*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2017, s. 313; *Hudûdü’l-Âlem*, İng. Çev. V. Minorsky, London 1937, s. 131-132.

⁴ İran’ın kuzeyinde Gilân eyaletinin bir bölümünü teşkil eden, Hazar deniziyle Kazvin arasındaki dağlık bölgenin ve bu bölgede yaşayan kavmin adıdır. (Tahsin Yazıcı, “Deylem” *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 263-265.)

karşı bir garnizon şehri olarak kurulmuş ve Sasanilerin hudut şehri olmuştur. Zamanla büyüyen Kazvin, özellikle Hz. Osman (644-656) döneminde gerçek anlamda bir şehir görünümünü kazanmıştır. Ayrıca kadim İran'ın doğusu ile batısı arasındaki haberleşme ve taşıma yolları güzergâhında bulunması şehrin önemini giderek artırmıştır. Fakat bu durum aynı zamanda bölgenin dış istilalara açık hale gelmesine de zemin hazırlamıştır. Uzun süre Deylemlilerin ardından da Nizâri İsmâîlilerin⁵ yağma ve akınlarına sahne olan şehir, Moğolların da tahribatına uğramıştır. Safeviler döneminde ise yeniden önem kazanmış, bir süre devlete başkentlik dahi yapmıştır.

Orta Çağ İslam coğrafyasının önemli bir merkezi olan şehirde Kazvini nisbesiyle birçok âlim yetişmiştir. Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini de bu âlimlerden biridir. Yaratılıştan XIV. asrın ortalarına kadar getirdiği *Tarih-i Güzide* adlı eseri Orta Çağ tarihi için önemli bir kaynaktır. Bu sebeple üzerinde pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak Kazvin şehri özelinde tarihi coğrafya unsurları ele alınarak incelenmemiştir. Dolayısıyla bu araştırmada *Tarih-i Güzide*'ye göre Kazvin şehrinin tarihi coğrafyası incelenmeye çalışılmıştır.

Kazvin'in Tarihine Genel Bir Bakış

Kazvin günümüzde Elburz dağlarının güney eteğinde, Tahran'ın 150 km/90 mil kuzeybatısında ve denizden 1290 metre yükseklikte yer almaktadır.⁶ Kuzey İran şehirlerinden Rey ve ardından Tahran'ı Azerbaycan'a bağlayan tarihi bir güzergâh üzerinde yer alan⁷ Kazvin'de ilk yerleşimlerin ne zaman kurulduğu ve sakinlerinin kimler olduğu bilinmemektedir. Ancak Kazvin etrafında yapılan kazı çalışmaları neticesinde MÖ 2000 yılının sonlarında bu bölgede yaşamış bir kavmin varlığı tespit edilmiştir.⁸ Asur kaynaklarına göre MÖ IX. asırda Urmiye Gölü'nün güneydoğusunda oturan Medler, MÖ VII. asırda İran'ın batı kısımlarının tamamına hâkim olmuştur. Medlerin zayıflamasıyla birlikte Perslerin soyundan gelen Ahameniler (MÖ 550-330) büyük bir imparatorluk kurarak bölgede varlık göstermişlerdir. Ardından bölge, Büyük İskender'in kumandanlarından Selevkos'un (MÖ 306-63) yönetiminde kalmıştır. Daha sonra ise bu bölgeler Part İmparatorluğu'nun (MÖ 247- MS 224) hâkimiyet bölgesi olarak kaynaklara geçmiştir.⁹ Ancak İlk Çağ'ın önemli kaynaklarından olan Bisütun Kitabesi'nde¹⁰, Herodotos'un eserinde¹¹ ve Zerdüştilerin kutsal kitabı Avesta'da¹² Kazvin'e dair bilgi bulunmamaktadır.

⁵ Hasan Sabbah tarafından İran'da kurulan devletin ismidir. Detaylı bilgi için bakınız: Abdülkerim Özeydin, "Hasan Sabbah", *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997, s. 347-350.

⁶ Marcel Bazin, "Kazvin", *DİA*, C. XXV, Ankara 2002, s.154.

⁷ A.K.S. Lambton- R.M. Hillenbrand, "Qazvin", *Historic Cities of the Islamic World*, Ed. C. Edmund Bosworth, BRILL, Leiden-Boston, 2007, s. 429.

⁸ Hüseyin Kuli Sütüde, "Tarihçe-i Kazvin", *Berresihâ-yi Tarihî*, IV/4, Tahran 1348, s. 99.

⁹ Esko Naskali, "İran", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 394-395; M. Dandamayev-I. Medvedskaya, "Media" *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition yeri yok 2006.

¹⁰ *Ketabe-yi Bisotun*, Haz. Armin Kesrevi, y.y., t.y.

¹¹ Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.

¹² *Avesta Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, İng. Çev. Fahriye Adsay-İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul 2012, *Avesta: Eski İran İlahileri ve Metinleri*, Haz. Jalil Doostkshah, Tahran 1385.

Şehre dair ilk bilgilere MS 226 yılında kurulan Sasani Devleti (226-651) ile ulaşılmaktadır. Zira Hamdullah Müstevfi'ye göre Kazvin şehri, Sasani hükümdarı I. Şapur (240-272) tarafından 250 yılına doğru Deylemlilere karşı¹³ devletin kuzey sınırlarını korumak üzere bir garnizon şehri olarak kurulmuştur. Zamanla halkın iskân ettirilmesiyle sınırları genişlemiştir. Hz. Ömer (634-644) döneminde ise Küfe Valisi Muğire b. Şube'nin Berâ b. Âzib'i Kazvin'i fethetmesi için görevlendirdiği kaynaklarda geçmektedir.¹⁴ Bundan sonra şehir Medine İslâm Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonra (661) İslâm iktidarı Emevîlerin eline geçmiş ve hâkimiyetleri altında bulunan diğer yerlerde olduğu gibi Kazvin şehrinde de yönetim valiler aracılığıyla yapılmıştır.¹⁵

750 yılında Abbâsîlerin (750-1258) topraklarına dâhil olan şehir, Deylemlilerin sürekli saldırıları ve Abbâsîlerin zaman zaman bölgede hâkimiyet kuramamaları neticesinde Tâhîrîlerin (821-873), Zeydîlerin (864-1526), Sâmânîlerin (819-1005), Sâcoğullarının (889-929), Deylemlilerin ve Büveyhîlerin (932-1062) hâkimiyetinde kalmıştır.¹⁶ Ondan sonra bir süre Müsâfirîlerin (X-XI asırlar) elinde bulunan şehir, Sultan Mesud'un (1030-1041) gayretleri neticesinde Gaznelîler Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir¹⁷. Tuğrul Bey (1040-1063) döneminde Selçuklu idaresine giren şehir, Alamut Kalesi merkezli kurulan Nizârî-İsmâîlî Devleti ile Selçuklu mücadelelerine sahne olmuştur. Ardından Harezmsâhlar (1097-1231) ile Moğollar arasında birkaç defa el değiştiren şehir, Mengü Han (1251-1259) tarafından 1253 yılında İftihârüddin Muhammed'in vali tayin edilmesiyle yaklaşık yarım asır sürecek olan İftihârîler dönemi başlamıştır.¹⁸ Hülâgü Han'ın (1256-1265) İlhanlı Devleti'ni (1256-1353) tesis etmesiyle bir süre İlhanlıların yönetiminde kalan şehir, devletin yıkılmasıyla Çobanoğulları ve Celâyîrîlerin (1340-1431) hâkimiyetine girmiştir. Ardından XV. asrın başlarında Karakoyunlu (1351-1469) topraklarına katılmıştır. 1420 yılında Şahrüh (1405-1447) tarafından Timurlu hâkimiyetine girmiş ancak Şahrüh'un (ö. 1447) ölümünden sonra halefleri arasındaki mücadeleler Karakoyunluların Kazvin'i yeniden ele geçirmelerine zemin hazırlamıştır.¹⁹ Safevîler (1501-1736) döneminde ise Osmanlı Devleti ile Buhara Hanlığı arasındaki iletişimi sağlayan Azerbaycan-Horasan güzergâhı üzerinde bulunması şehrin önemini yeniden arttırmıştır. Öyle ki Safevî-Osmanlı mücadelelerinde başkent Tebriz'in Osmanlılar tarafından ele geçirilmesiyle Şah Tahmasb (1524-1576) döneminde Kazvin yeni başkent olmuştur (1555). XVI. ve XVII. asırlarda yeniden önem kazanan Kazvin şehri ülke ekonomisinde büyük önem arz etmiş ve İran'ın en büyük

¹³ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 630-631; Lambton- Hillenbrand, "a.g.m.", s. 429.

¹⁴ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 633; Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 365; Bazin, "a.g.m.", s.154.

¹⁵ Akif Rençber, İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasî Tarihi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, I/1, 2012, s. 232.

¹⁶ Rençber, "a.g.m.", s. 236-246; Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. XXXIX.

¹⁷ Erdoğan Merçil, *Gaznelîler Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 59; Bazin, "a.g.m.", s. 154.

¹⁸ Lambton- Hillenbrand, "a.g.m.", s. 432.

¹⁹ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2000, s. 61, 85.

şehirleri arasında gösterilmiştir. Jeopolitik konumu itibarıyla Kaçarlar (1796-1925) döneminde de önemli bir ticaret merkezi olma özelliğini sürdürmüştür. Günümüzde de hem İran İslâm Cumhuriyeti'nin başkenti Tahran ile devletin ikinci önemli şehri kabul edilen Tebriz arasındaki güzergâhta bulunması hem de Hazar Denizi'nin kıyısında yer alan Enzeli'ye ile kesişmesi Kazvin'in stratejik ve ticarî önemini daha da artırmıştır.²⁰

Kazvin Adı (كشوين/قزوین)

Kazvin adının nereden geldiği hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber çeşitli rivayetler vardır. IX. asır müelliflerinden Belâzurî, Kazvin Kalesi'ne Farsçada "korunmuş hudud" anlamında *Kaşvîn* denildiğini belirtmektedir²¹. İbnü'l-Fakih *Kitabü'l-Buldan* adlı eserinde Kazvin'e dair şöyle demektedir: "Bekir b. Heysem'e göre Kazvin bir kaleydi ve Farsça 'da *Keşvin* deniliyordu. Bu kelime "demir" anlamındadır."²² Kudâme b. Cafer *Kitabü'l-Harac* adlı eserinde Kazvin müstahkem mevkiine Farsça *Keşvin* denildiğini ve "iyi muhafaza edilen sınır" anlamına geldiğini söylemektedir.²³ *Ahbarü'l-Buldan*'ın yazarı Ali Şizarî de eserinde Bekir b. Heysem'den naklen Kazvin Kalesi'nin Farsçada *Keşvin* olarak adlandırıldığını ve buranın sınır kabul edildiğini söylemektedir.²⁴

Abdülkerim b. Muhammed er-Râfî *et-Tedvin fi Ahbar Kazvin* adlı eserinde şehir sakinlerinin buraya Farsça *Keşvin* dediklerini ve bu adın Arapçada yaygın olarak kullanılan *Kazvin* haline geldiğini bildirmektedir. Râfî, Ahmed b. Ebu Abdullah el-Berki'nin *el-Bünyân*'ını gördüğünü ve bahsi geçen bu eserde Heysem'den rivayetle Kazvin adının ortaya çıkışının şöyle aktarıldığını yazar:

"Kisralardan biri, Deylemlilerle savaşmak üzere bir ordu hazırlayarak Kazvin ovasına göndermiştir. Her iki taraf burada saft tutmuştur. Kisranın ordu komutanı askerlerini düzensiz görünce adamlarından birine "İn keşvin/ این كشوين " yani "eğriliğe dikkat et ve orduyu düzene sok" demiştir. Düşmanlar kaçışıp bölge ele geçirildikten sonra, burada şehir inşa edilmiştir. *Keşvin* (كشوين) olarak anılan bu şehre Araplar tarafından Kazvin denilmiş ve şehir bu adla anılmıştır."²⁵

Bu rivayeti Emîn-i Ahmed-i Râzî'nin *Heft İklim*'inde ve Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî'nin *Tarih-i Güzide*'sinde de görülmektedir. Hamdullah Müstevfî ayrıca Kazvin'in kurulduğu andaki adının "Şad-i Şapur" olduğunu, Sasani Hükümdarı Şapur b. Erdeşir tarafından kurulduğu için bu adı aldığını söylemektedir.²⁶

²⁰ Lambton-Hillenbrand, "a.g.m.", s. 433-434.

²¹ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 366.

²² Hüseyin Avni Güllü, *İbnü'l-Fakih ve Eseri Kitabü'l-Buldan*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2007, s. 53; Seyyid Muhammed Debîr-i Siyâki, "Ghazvin ve Tasmiye-ye An", *Peyk Noor*, 2/ Yaz, Tahran 1382, s.12.

²³ Yusuf Ziya Yörükân, *Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, s. 264.

²⁴ Debîr-i Siyâki, "a.g.m.", s. 12-13.

²⁵ Debîr-i Siyâki, "a.g.m.", s. 13.

²⁶ Debîr-i Siyâki, "a.g.m.", s.13; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 630.

Kaşgarlı Mahmud'a göre ise şehrin adı İran mitolojisinde Afrasyab olarak bilinen Alp Er Tonga'nın "Kaz" adlı kızından gelmektedir. Kaşgarlı Mahmud, Kaz tarafından kurulan şehrin asıl adının *Kaz oynu* (قاز اینی) olduğunu ve Kaz'ın burada oturup burada oynadığı için onun adıyla anıldığını söylemektedir.²⁷

1628 yılında İran'da bulunan İngiliz Sir Thomas Herbert'in notlarında Kazvin adı *Cazbyn* olarak kaydedilmiştir. Herbert kesin bir bilgi vermemekle beraber bazı varsayımlarda bulunmuştur. Öncelikle Kazvin adının *cowz-van* olarak iki kelimededen mürekkep, *arpa vadisi* anlamında olabileceğini belirtmektedir. Ardından *Cazvan* denilen bir hükümdardan, Strabon'un bahsettiği *Casbira* denilen eski bir şehirden ya da *Chazbi* kelimesinden gelmiş olabileceğini ifade etmektedir.²⁸

Fransız seyyah Jean Chardin de ilki 1665 yılı olmak üzere takip eden yıllarda birkaç defa İran'a gitmiş ve uzun yıllar Safevî şehirlerinde kalmıştır. Şah'ın sarayına dahi giren seyyah, seyahatnamesinde İran hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Burada Kazvin Kalesi'nin ve surlarının 245 h./859-860 m. yılında inşa edildiğini ifade etmektedir. Adının ise bazen "b" harfiyle *Kazbin* olarak bazen de "v" harfiyle *Kazvin* olarak okunduğunu ve "cezalandırma/mücazat" anlamına geldiğini bildirmektedir. Seyyah bunun sebebinin şöyle izah eder; "*Halife bazı devlet büyüklerini bu şehrin kalesinde mahpus ederek cezalandırmaktadır. Sürgün yeri olarak kabul edilen şehrin anlamı da buradan gelmektedir.*"²⁹ Şehrin ismi *Kazbin* olarak elbette telaffuz edilmiş olabilir, ancak Kazvin Kalesi'nin bahsedilen tarihten evvel inşa edildiğini, en azından inşasına başlandığını kaynaklarda açıkça görülmektedir.³⁰

Zeynelabidin Şirvanî de *Bostanu's-Siyahat* adlı eserinde şehrin adının telaffuzu hakkında benzer şeyler söylemektedir. Ona göre Kazvin adının asıl telaffuzu kef(ك) harfiyle *کزوين* (*Kazvin/Kezvin*) şeklindedir. Kaf(ق) harfiyle yazılarak *قزوين* (*Ghazvin/Kazvin*) şeklinde telaffuz edilmesinin Araplardan ileri geldiğini bildirmektedir.³¹

Seyyid Muhammed Ali Golriz *Minoder* adlı eserinde şöyle der: "*Bazı yazarlara göre burada Yukarı Kale/Dej Bala (دژ بالا) ve Aşağı Kale/Dej Payin (دژ پایین) adıyla iki kale inşa edilmiş ve Aşağı Kale zamanla ordunun karargâhu olmuştur. Daha sonra bu ad sırasıyla Dejpin (دژ پین), Dejbîn (دژ بین), Kejvin (کزوين) ve nihayet Keşvin (کشوين) olarak telaffuz edilmiştir.*" Ancak bu görüş ilmi olarak desteklenmemektedir.³²

Bazı Avrupalı şarkiyatçılara göre ise Kazvin adı Hazar Denizi'nin batı sahillerinde yaşayan *Kaspın/Caspın* adlı bir kavimden ileri gelmektedir. Kas adlı

²⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't-Türk III*, Çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara 1985, s. 149.

²⁸ Sir Thomas Herbert, *Travels in Africa, Persia and Asia the Great*, R. Bip., London 1638, s. 197.

²⁹ Jean Chardin, *Seyahatname-yi Şarden III*, Far. Çev. Muhammed Abbasi, Piruz Yayınları, y.y. 1336, s. 41-42.

³⁰ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 631.

³¹ Debîr-i Siyâki, "a.g.m.", s.13.

³² Debîr-i Siyâki, "a.g.m.", s. 14.

bu kavim Kuhistan ve Hazar Denizi'nin batı sahillerinde *Kaspi* ve *Kassi* adlarıyla iki grup halinde yaşamış ve Hazarlar gibi kendi adını Hazar Denizi'ne vermiştir. Yahut komşuları tarafından onlara ad olarak verilmiştir. Buna göre Latince *Caspinum mare* olan *Kaspin Denizi* aslında Kazvin Denizi'dir. Bu sebeple Avrupalılar Hazar Denizi'ne *Caspian Sea* demişlerdir.³³ Ancak Hazar Denizi'ne sınırı olan Reşt, Sari ve Amul gibi şehirlerden herhangi birinin adı daha önce bu şekilde anılmamıştır. Ayrıca Kazvin mesafe olarak Hazar'a daha uzaktır. Dolayısıyla Kazvin adının bu kavimden ileri geldiği düşünülürse Hazar'ın Kazvin Denizi olduğunu düşünmek mümkün değildir.

Kazvinî'ye Göre Şehrin Kuruluşu, Kalesi ve Sınırları

Şehri yedi iklim taksimatına göre İslam coğrafyacılarından Mesudi birinci iklimde gösterirken³⁴, Mukaddesî, Emin Ahmed el-Râzî ve İbn Haldûn dördüncü iklimde göstermektedir. Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî de şehrin dördüncü iklimde yer aldığını bildirmektedir.³⁵ Müstevfi ardından Ahmed b. Ebu Abdullah'ın *Kitabü't-Tibyan*'ını kaynak göstererek Kazvin'in Kırksin ile Nerce arasında Burundihek'e bağlı küçük bir köy olarak kurulduğunu söylemektedir. Kuzeyinden Ebher Nehri; güneyinden Ramend Nehri akan şehir, Şapur-i Zül'Ektaf (309-379) döneminde daha büyük bir yerleşim yeri haline gelmiştir. Kazvinî bu süreci şöyle aktarmaktadır;

“Şapur-i Zül'Ektaf, 26 yaşındayken elçi olarak Rum'a gider. Fakat Kayser onu tanır ve zindana atar. Ardından İran topraklarına gelip harabeye çevirir ve buraya yerleşir. Şapur-i Zül'Ektaf, kendi gardiyanı ve ona âşık olan İranlı bir cariye'nin yardımıyla zindandan kaçır ve İran'a gelir. Kazvin topraklarına gelene kadar hiçbir yerde durmaz. Orada bugün Şapur'un adıyla meşhur olan, Şapur'un yaptığı bir bahçe vardır. Onun yanında da küçük bir bahçe ve Tanrıperestlerin (Yezdan-peresti Manastır) tapınağı vardır. Burada durur ve İran hakkında araştırmalar yapar. Tapınak sorumlusu ona, vezirinin Rudbar'da, ordu komutanının da Şehriyar'da olduğunu söyler. Şapur-i Zül'Ektaf, her ikisini de çağırır. Kayser'den kaçıp dağlarda ve nehirlerde yaşayan emirlerinden bir ordu kurar ve Kayser'in üzerine yürür. Kayser'e karşı başarı elde eder. İran topraklarına hâkim olunca Kazvin toprağını kutsal kabul eder ve buraya şehir yapılmasını ister. Mimarlar yapımına başlar. Ancak her ne yapıyorlarsa gecesinde Deylemliler yıkar. Arapları ve ülkeye göz dikenleri uzaklaştırmakla meşgul olan Şapur, Deylemlilerle ilgilenemez. Ardından onlara “Deylemlileri mal ile meşgul edin ve şehri kurun” diye haber yollar. Böylece şehir hisarının inşasına İskender yulunun 463'ünde Ayar ayın-da başlanır ve şehir kurulur”³⁶

³³ Clément I. Huart, “Kazvin”, *İA*, VI. İstanbul 1977, s. 527; Xavier De Planhol, “Hazar Denizi”, *DİA*, C. XVII, İstanbul 1998, s.109; Sütüde, “a.g.m.”, s.106; Debîr-i Siyâki, “a.g.m.”, s.15.

³⁴ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2005, s. 25.

³⁵ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 82-83; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 363; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulüb*, Nşr. Muhammed Debîr-i Siyâki, Tahran 1336, s. 61; İbn Haldun, *Mukaddime I*, Çev. Halil Kendir, Ankara 2004, s. 105.

³⁶ Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulüb*, s. 61-62; Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 86, 631.

Bu dönemde Deylemlilere karşı devletin kuzey sınırlarını korumak için bir grup asker buraya yerleştirilmiştir.³⁷ Bu durum Kazvin'in aslında bir garnizon şehri olarak kurulduğunu göstermektedir. Daha sonra kalenin etrafına yavaş yavaş insanlar yerleştirilmiştir.

Hz. Osman (644-656) döneminde Kazvin'in yönetimi için Irak valisi Velid b. Ukbe tarafından Sa'îd b. el-As görevlendirilmiştir. O, burayı meskûn bir hale getirerek Kazvin'e gerçek anlamda şehir görünümünü kazandırmıştır.³⁸ Ayrıca şehre bir kale inşa edilerek, Kûfe halkından bir grup bölgeye yerleştirilmiştir.³⁹

Abbâsiler döneminde de bazı yeni şehirler kurulmuştur. Halife Mûsâ el-Hâdî b. Mehdi-Billâh (785-786) bir şehir kurarak buraya Medine-yi Musa adını vermiştir. Şehre kendi adamlarından bir grubu da yerleştirmiştir.⁴⁰ Kazvinî, buranın Dezec ve Cusek mahalleleri içinde yer aldığı ve o sokağa Şehristânek adı verildiğini belirtmektedir.⁴¹ Halife Mûsâ el-Hâdî'nin Türk gullarından Mübarek el-Türkî'nin Kazvin valisi olduğu dönemde başka bir şehir daha kurulmuştur. Destcird ve Dezec mahalleleri arasında yer alan bu şehir Mübârekâbâd veya Medinet el-Mübârek olarak kendi adıyla anılmıştır.⁴² Mübarek el-Türkî de kendi adamlarından bir kısmını buraya yerleştirmiştir.⁴³

Halife Hârûn Reşîd (786-809) saltanat döneminde Hemedan'a dâhil olan Beşâriyât ve Deştebî'nin bazı bölümlerini, Ebherrud ve Kuhpâye nahiyelerini, Ebher'e dâhil olan Kakezan'ın bazı bölümlerini Kazvin sınırları içine almıştır. Yine bu dönemde Kazvin'e bir cami, büyük saraylar ve "*pişin saף*" denilen saflar inşa edilmiştir. Ayrıca bir hisar inşasına başlanılmış fakat halifenin ölümü üzerine hisarın inşası yarım kalmıştır. Halifenin oğullarından Mu'tasım-Billâh (833-842) bu hisarı tamamlamak için çaba harcamış ancak onun da zamanı elvermemiştir. Hârûn Reşîd'den (786-809) sonra şehrin yöneticileri bu toprakları kendi yönetimlerinde tutmuşlardır. Bu durum halife Mu'tez-Billâh (866-869) döneminde değişmiştir. Halifenin emriyle gönderilen Musa b. Buka 868 yılında şehrin hisarını tamamlamış ve o yerleri yeniden Kazvin'e bağlamıştır. Söz konusu hisarın uzunluğu 2300 endazedir⁴⁴, 206 burcu ve 7 kale kapısı vardır.⁴⁵ Hüseyin Kuli Sütüde ise Kazvin'e dair yapmış olduğu çalışmasında 8 kale kapısından bahsetmektedir. Ancak bu kapılardan sadece iki tanesi günümüze kadar ulaşabilmiştir.⁴⁶ Etraftan getirilenlerin yerleştiril-

³⁷ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 631; Belâzurî, *a.g.e.*, s.366.

³⁸ Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulüb*, s. 62; Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 631; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 367.

³⁹ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 367; Sütüde, "a.g.m.", s. 110.

⁴⁰ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 56.

⁴¹ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 631; Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulüb*, s. 62.

⁴² Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 631; Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulüb*, s. 62; İbn Hurdâzbih, *a.g.e.*, s. 56; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2001, s. 145.

⁴³ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 631; Sütüde, "a.g.m.", s. 111.

⁴⁴ Endaze: Dirsekle orta parmak ucu arasındaki kısmı ifade eden, metrik sisteme geçilmeden önce kullanılan bir uzunluk ölçüsüdür. (Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, C. III, İstanbul 1991, s. 411-413.)

⁴⁵ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 631-632.

⁴⁶ Hüseyin Kuli Sütüde, "Tarihçe-i Kazvin", *Berresihâ-yi Tarihî*, V-VI/4, Tahran 1348, s.192.

mesiyle daha büyük bir şehir haline gelmiştir. Halife ayrıca Zehra, Kuhpâye ve Merzî gibi yerleri Rey'den, Herkanin, Hurid-i Sofla'yı Hemedan'dan ve Talekan'dan; Seffah, Kasrû'l-Berâdizin ve Pişkıl Dere yörelerini Deylemlilerden alarak Kazvin'e katmıştır.⁴⁷

Bir asırdan uzun bir süre sonra hisarın bazı yerlerinde yıkılmalar meydana gelmiş ve Fahrû'd-Devle-yi Deylem'in veziri Sahib Celil İsmail b. İbâd tarafından 983 yılında hisar yenilenmiştir. Ayrıca Cuseki mahallesinde kendisi için büyük bir bina yaptırmıştır, o mevki Sahibâbâd olarak anılmıştır.⁴⁸ X. asır İslâm coğrafyacılarından İstahri *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserinde, İbn Havkal ise *Sûretü'l-arz* adlı eserinde şehrin surlarından bahsetmektedir.⁴⁹ Mukaddesî ise *Ahsenü't-tekasîm* adlı eserinde meydanı çevreleyen bir kalenin bulunduğunu söylemektedir.⁵⁰ *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde de şehrin surlarla çevrili olduğu görülmektedir.⁵¹

Şehrin yönetimi Caferilerin elinde bulunduğu dönemde Ebher, Zencan, Târmin, Rudbarha, Deyleman, Hergâm, Rahmedâbâd, Sucas, Sühreverd, Derâbâd, Kagezkonan, Mazdekan gibi bazı yerler Kazvin sınırlarına dâhil edilmiştir. 1020 yılına gelindiğinde savaşlar sebebiyle yıkılmalar baş gösteren hisar Emir Şerif Ebu Ali-yi Caferî tarafından tamir edilmiştir.⁵² XI. asır âlim ve seyyahlarından olan Nâsır-ı Hüsrev de *Sefernâme*'sinde Kazvin'in sağlam bir kalesinin olduğunu ve kaleye mazgallar yapıldığını bildirmektedir.⁵³

Selçuklular döneminde de yeniden onarılan surlar, Moğolların ilerleyişleri esnasında yıkılmış ve harabeleri kalmıştır.⁵⁴

Moğol hâkimiyeti döneminde ise Save, Ave, Zerare ve Çehrud eklenerek oraya Tumanî denilmiştir. Moğol döneminden Safevî dönemine kadar şehrin sınırlarında ve çevresinde bazı değişiklikler olmuştur. Örneğin şehrin kuzeyinde bulunan Talekan, Alamut, Rudbar, Deyleman ve Târûm gibi dağlık bölgelerin çoğu Gilan ve Mazenderan hâkimlerinin eline geçmiştir.

XVII. asra geldiğinde ise şehrin surlarının olmadığı seyyahların kayıtlarından görülmektedir. 1617-1623 yılları arasında Safevî Devleti hâkimiyetinde bulunan ve Şah Abbas'ın danışmanı olarak görev yapan İtalyan seyyah Pietro Della Valle seyahati esnasında kaleme aldığı eserinde Kazvin'in surlarının olmadığını kaydetmektedir.⁵⁵ XVII. asır Fransız seyyahlarından Jean-Baptiste Tavernier de İran seyahatleri sırasında Kazvin'de bulunmuştur. 1651 yılında dördüncü seyahatine çıkan ve 1654 yılında Kazvin'e ulaşan Tavernier, şehirde sur olmadığını belirtmiştir.⁵⁶ Yine Chardin de eserinde Kazvin'in es-

⁴⁷ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 634.

⁴⁸ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 632.

⁴⁹ İstahri, *a.g.e.*, s. 186; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 322.

⁵⁰ Mukaddesî, *a.g.e.*, s. 406.

⁵¹ *Hudûdü'l-Âlem*, s.132.

⁵² Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 632.

⁵³ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, Çev. Abdülvehhab Tarzî, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985, s. 6.

⁵⁴ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 632.

⁵⁵ Pietro Della Valle, *Sefernâme-i Pietro Della Valle*, Çev. Şuaeddin Şifa, Tahran 1348, s.148.

⁵⁶ Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Teoman Tunçoğlan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 100.

kiden surlarla çevrili olduğunu fakat onun bulunduğu dönemde şehrin her yanının açık olduğunu bildirmektedir⁵⁷. Kaçar ve meşrutiyet dönemlerinde ise bazı bölgeleri şehirden ayrılmıştır. Örneğin Talekan Tahran'a, Ebher, Sucas ve Harkan'ın bazı bölümleri Hemse ve Zencan'a dâhil edilmiştir. Târum de Aşağı Târum ve Yukarı Târum olarak ikiye ayrılmış, Yukarı Târum Kazvin'de kalırken Aşağı Târum Zencan'a bağlanmıştır.⁵⁸

Bu dönemde hisar bir kez daha onarılmaya çalışılmışsa da esas yapı mevcut olmadığı için kısa sürede yıkılmıştır. Günümüzde ise şehrin güney ve doğusunda hisardan kalıntılar mevcuttur.⁵⁹

Kazvin'in Bölümleri (بخش / bahş) ve Kırsal Alanları (دهستان / dehistan)⁶⁰

Müstevfî, şehrin dokuz mahalleye ayrıldığını söylerken⁶¹, Hüseyin Kuli Sütüde adı geçen çalışmasında eski zamanlarda şehrin on yedi mahalleye taksim edildiğini söylemektedir. Bu mahalleler şunlardır:

Mahalle-yi Ahund/ Bendreht,	Mahalle-yi Payın,
Mahalle-yi Derb Köşk,	Mahalle-yi Dime/ Dimeç,
Mahalle-yi Seke Şerihan/ Ser Kuçe-yi Şerihan,	Mahalle-yi Bulağı,
Mahalle-yi Şeyhâbâd/ Salavan,	Mahalle-yi Tenursazan,
Mahalle-yi Gusfend Meydan/ Koymeydan,	Mahalle-yi Komlak,
Mahalle-yi Hiyaban,	Mahalle-yi Rah-ı Rey,
Mahalle-yi Penberis,	Mahalle-yi Handekbar,
Mahalle-yi Debbagan,	Mahalle-yi Moğlavon
Mahalle-yi Rah-ı Çeman,	

Bu mahallelerden eski adı Samegan olan Rah-ı Çeman şehrin doğusunda, Penberis kuzeydoğusunda, Derb Köşk kuzeyinde, Şeyhâbâd kuzeybatısında, Gusfend Meydan, Komlak ve Dimeç batısında, Handekbar güneyinde, Moğlavon güneybatısında, Rah-ı Rey güney ve güneydoğusunda yer almaktadır. Diğerleri ise bu mahallelerin arasında konuşlanmıştır.⁶² Günümüzde ise Kazvin'de on dört dehistan vardır. Bunlar:

İkbal (اقبال): Şehre 10 km mesafede bulunmaktadır.

Kakezan (قافزان): Kazvin'in batısında bulunan bu yer şehrin kadim nahiyelerinden biridir. İsmi sık sık tarih kayıtlarında geçmektedir. Bazı köyleri dağın eteklerinde yer alan bu yerin merkezi Kuhin'dir. Burası Kazvin'in 32 km batısında Reşt'e giden yolun kenarındadır. Kazvin'den Reşt'e giden Kûhin ve

⁵⁷ Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi: İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673*, Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Ayşe Meral, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 349.

⁵⁸ Sütüde, "a.g.m.", s. 194.

⁵⁹ Sütüde, "a.g.m.", s. 192.

⁶⁰ İran'ın idari taksimatına dair detaylı bilgi için bakınız: Masoome Khabazniya, *Tarihçe-yi Tak-simât-i Keşverî Der İrân ve Karbord-i ân dar Sarşomarî*, y.y. 2016; Zeki Koday, "İran'ın İdari Coğrafya Analizi", *Doğu Esintileri*, S. 12, Erzurum 2020, s. 143-154.

⁶¹ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 632.

⁶² Sütüde, "a.g.m.", s. 193.

Harzan geçitleri de buradadır. Kakezan nahiyesi ile Dudange nahiyesi birlikte Ziyaâbâd kısmını oluşturur.⁶³

Târum Sofli (طارم سفلی): Târum tarihte önemli bir yere sahiptir. Deylem asıllı hanedanlardan birisi olan Müsafiriler Hicri IV. asra kadar burada hüküm sürmüşlerdir. Daha sonra bu topraklar parçalanmış ve Târum Sofli denilen kısmı Kazvin'in bir parçası olmuştur. Târum'un merkezi eskiden Şemirân olarak bilinen ve Müsafirilerin merkezi olan Sirvan'dır. Kazvin'den Reşt'e giden güzergâhta yer alan Molla Ali geçidi ve köyü burada bulunmaktadır. Şah Bağlı olarak bilinen tarihi yapıların kalıntıları da buradadır.⁶⁴

Harkan (خرقان): Kazvin'in güneybatısında konumlanan bu yer, Hemedan'a giden karayolu üzerinde yer almaktadır. Dağlık bir yer olup, doğu ve batı olmak üzere iki bölümden oluşur. Meşhur Ave Geçidi burada yer almaktadır. Batı Harkan'ın merkezi olan Ave, Kazvin'in 110 km güneyinde Hemedan yolu üzerinde bulunmaktadır. Ave'de Safevî Hükümdarı Şah Abbas (1587-1629) döneminden kalma büyük bir kervansaray vardır. Doğu Harkan'ın merkezi ise Kelencin'dir. Burada Selçuklulardan kalma kule şeklinde iki türbe vardır. Bunlardan biri 460 h./1067/1068 yılında, diğeri ise 486 h./1093/1094 yılında yapılmıştır.⁶⁵

Dudange (دودانگه): Bu nahie Kazvin'in güneybatısında yer alır. Meşhur kasabalarından birisi olan Ziyaâbâd buranın merkezidir. Ziyaâbâd, Dudange ve Kakezan nahiyelerinin birleşiminden oluşur. Kazvin- Hemedan ve Kazvin-Zencan yolu üzerinde bulunur. Ayrıca Tahran-Tebriz demiryolu buranın yakınından geçmektedir.⁶⁶

Afşariye (افشاریه): Şehrin güneybatısında yer alır. Kazvin'den Hemedan'a giden yol üzerinde bulunan bu yerde, Şah Abbas döneminden beri kullanılan bir kervansaray vardır.

Ramend (رامند): Şehrin güneyinde yer alan Ramend, Zehra ve Deştêbî köyleri ile birlikte Buyin merkezli bir kısım oluşturur. Bu köy ile Doğu Harkan arasında Ramend sıradağları bulunur. Ramend'in merkezi Kazvin'in 34 km güneybatısında Kazvin, Zenan ve Hemedan arasındaki karayolu üzerinde bulunan Takestan'dır. Burada da tarihi alanlar bulunmakla birlikte henüz arkeolojik kazılar yapılmamıştır. Bölge, eski kaynaklarda da adı geçen tarihi yerdir.⁶⁷

Deştêbî (دشتبئی): Deştêbî kelime anlamı itibariyle Deşt Abi'nin Araplar tarafından kısaltılmış halidir. Kazvin'in eski köylerinden biri olan bu yer, Kazvin şehir olmadan önce hükümet merkezi olarak kullanılmıştır. Öyle ki İbnü'l Fakih 24 h./ 64/645 m. yılında Bera b. Azib'in de görev aldığı Deylemlilerle

⁶³ Sütüde, "a.g.m.", s. 19.

⁶⁴ Sütüde, "a.g.m.", s. 195-196.

⁶⁵ Sütüde, "a.g.m.", s. 196.

⁶⁶ Sütüde, "a.g.m.", s. 19-197.

⁶⁷ Sütüde, "a.g.m.", s. 197.

yapılan savaşta karargâhın burası olduğunu söylemektedir. Bir kısmı Rey ve bir kısmı da Hemedan'a bağlıken Abbasi komutanlarından Musa b. Buka döneminde tamamı Kazvin'e bağlanmış ve merkezi Ardak olmuştur. Kazvin'in 2 kilometre güneybatısında bulunmaktadır.⁶⁸

Zehra (زهرا): Şehrin güneyinde yer alır, merkezi Buyin'dir.

Beşâriyât (بشاریات): Kadim yerleşim yerlerinden biri olan Beşâriyât şehrin güneydoğusunda bulunmaktadır.

Pişkil Dere (پشکیل دره): Merkezi Abyek olan bu yer, Kazvin'in kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Bir kısmı dağlık olup, Ziyaran Geçidi de burada yer alır. Kazvin'in 54 kilometre doğusunda, Tahran'ın ise 98 kilometre batısında bulunur. Aşağı, Yukarı ve Orta Abyek olmak üzere üç bölümden oluşur.

Kuhpâye (کوهپایه/کوهپایه): Merkezi Aşenstan olan bu yer Kazvin'in kuzeydoğusundadır.⁶⁹

Alamut ((الموت)): Aluh ve âmût (âmûht) kelimelerinden meydana gelen Alamut adı "kartal yuvası" veya "kartal eğitimi" anlamına gelmektedir. Rûd-bâr vadisinde bulunan elli kadar müstahkem kalenin en meşhuru olan Alamut, Kazvin'den 6-8 fersah mesafede 2000 m. yükseklikteki yalçın kayalar üzerinde kurulmuştur. Merkezi Gazorhan olan Alamut dört nahiyeye ayrılmıştır.⁷⁰

Rudbar (رودبار): Bu köy Kazvin'in kuzeyinde yer almaktadır. Eskiden Alamut ile beraber bir nahiyeye oluştururken günümüzde bu iki köy bir bölüm oluşturmaktadır. Merkezi Muallimkelaye'dir. Gilan'da bulunan Rudbar ile karıştırılmaması için Rudbar-ı Şahrud da denilmektedir. Beş nahiyeye ayrılmıştır.⁷¹

Kazvin'in Irmakları ve Su Kanalları

Kaynaklarda bölgenin su kuyuları ve akarsuları hakkında da bilgiler mevcuttur. İstahri, şehirde akan bir nehir olmadığını sadece içmek için kullanılan bir akarsuyun kanallarla buraya getirildiğini kaydetmiş ve bu suyun vebalı bir su olduğunu eklemiştir.⁷² İbn Havkal içmek için kullanılan küçük bir ark suyundan bahsederken halkın yağmur ve kuyu suyu içtiğini ayrıca bu suyun içmeden artmadığını belirtmiştir.⁷³ Mukaddesî de benzer bilgiler vererek şöyle ekler; Kazvin ırmağından içen yabancıların ayak parmakları düşer.⁷⁴ Kazvini ise Dezec, Ernezek, Zerâre, Samir- Reştekun ve Ak Vefasikin adlı beş akarsu ile bu akarsuların kollarının şehri suladığını ifade etmektedir. Dezec ırmağı

⁶⁸ Sütûde, "a.g.m.", s.197-198.

⁶⁹ Sütûde, "a.g.m.", s.197-199.

⁷⁰ Abdülkerim Özyayın, "Alamut", *DİA*, C. II, 1989, s. 336; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, TTK Yay. Ankara 2013, s. 549.

⁷¹ Sütûde, "a.g.m.", s. 202.

⁷² İstahri, *a.g.e.*, s.186.

⁷³ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 331.

⁷⁴ Mukaddesî, *a.g.e.*, s. 406,413.

Cusek, Ebher ve Ardak halkının su ihtiyacını karşılamaktadır. Ernezek ırmağı Dezec, Destecird, Samegan ve Rey halkına su sağlamaktadır. Zerâre ırmağı Ebher ve Cusek köyleri ile bazı bahçelere su vermektedir. Samir ve Reşte-kun'un suları ise bu iki ırmak arasındaki kanallarla sağlanmaktadır. Şehir etrafına bir kemer gibi konulmuştur. Ak Vefâsikın ırmağında ise su bendi yoktur.⁷⁵ Bu ırmaklar genellikle kar suyuyla beslenirken birazı da kaynak suyundan gelmektedir. Müstevfî önceden suyu kanalları olmadığı için halkın su ihtiyacını kuyulardan karşıladığını kaydetmiştir. Bu kuyuların derinliği 100 gez'den* fazladır. Zamanla farklı mahallelerde bulunan sekiz su kanalı inşa edilmiştir. Bunlardan Saadetli Melik İftihareddin'in mülkü olan Mübâ-rekâbâd'ın bahçesi ile kendi mezarına vakfettiği su kanalı hariç hepsi ortaktır. Tayfurî (Dezec mahallesinde), Zubarî (Ebher mahallesinde), Seydî (Destcird mahallesinde), Hatunî (Samegan ve Rey mahallelerinde, Humârtaşu (şehrin büyük bir kısmında ve mahallelerde), Hacibî (Ebher mahallesinde) ve Melikî (Ebher, Ardak ve Rey yolu mahallelerinde) kanalı bahsi geçen diğer su kanallarıdır.⁷⁶

Kazvin'de Yetişen Meyveler

Kazvin, İslâm coğrafyacıları ve tarihçileri tarafından genellikle suyu az olan bir yer olarak tarif edilmiştir. Bununla beraber kaynaklarda burada yetişen meyvelere dair önemli bilgiler mevcuttur. İbn Havkal ve İstahrî, suyunun az olmasına rağmen verimli bir yer olduğunu söylemektedir. İstahrî, meyvesi ve üzümünün bol olduğunu ve kurutulmuş üzümün buradan uzak ülkelere ihraç edildiğini yazmaktadır.⁷⁷ *Hudûdü'l-Âlem'in* yazarı da iyi meyve bulunduğunu kaydetmiştir.⁷⁸ Kazvinî ise genellikle üzüm ve hububatın olduğunu bunların yanı sıra erik, badem ve fıstığın da çok olduğunu söylemektedir. Ayrıca yeteri kadar sulama yapılıncaya kavun ve karpuzun da yetiştiğini belirtmektedir.⁷⁹

Seyyah Tavernier antepfıstığı ağaçlarının on- on iki yaşındaki bir ceviz ağacından daha küçük olduğunu ve fıstıkların üzüm salkımlarını andıran demetler halinde yetiştiğini söylemektedir.⁸⁰ Seyyah Chardin ise su sıkıntısına rağmen şehrin her türlü yiyecek ve gıda bakımından çok zengin olduğunu, meyve ve tahılla dolu olduğunu nakletmiştir. İran'ın en güzel üzümü burada yetişmektedir. Sarı, şeffaf ve küçük bir zeytin büyüklüğünde olan bu üzüme Şahoni (şah üzümü) denilmektedir. Kurusu bütün ülkeye dağıtılan bu üzümden dünyanın en sert şarabının yapıldığını, kıvamlı ve çok lezzetli olduğunu söylemektedir. Bağbozumu olan bu üzümün genç bağ kütüklerinde yazın beş

⁷⁵ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 635.

* Gez: Farsça bir kelime olup dirsekle orta parmak ucu arasındaki kısmı ifade eden uzunluk ölçüsüdür. Türkçesi arşındır (Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, C. III, 1991, s. 411-413).

⁷⁶ Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 635-636.

⁷⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 331; İstahrî, *a.g.e.*, s. 193.

⁷⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 132.

⁷⁹ Kazvinî, *Nüzhetu'l-Kulüb*, s. 63.

⁸⁰ Tavernier, *a.g.e.*, s. 100.

ayı boyunca kumlu bir toprakta hiç sulanmadan yetiştiğini eklemektedir. Ayrıca çok miktarda antepfıstığının yetiştiğini söylemektedir.⁸¹

Sonuç

Kazvin şehrine dair İlk Çağ'ın önemli kaynaklarından olan Bisütun Kitabeleri, Herdotos'un eseri ve Zerdüştilerin kutsal kitabı olan Avesta'da bilgi bulunmamaktadır. Sasani Hükümdarı I. Şapur döneminde özellikle Deylem-lilere karşı devletin kuzey sınırlarını korumak için bir garnizon şehri olarak kurulmuştur. Ancak Kazvin'in İslâm Devleti döneminde gerçek anlamda bir şehir görünümüne büründüğü ve önem kazandığı görülmektedir. Abbasiler döneminde valiler vasıtasıyla yönetilmişse de şehrin içinde bulunduğu siyasi istikrarsızlık sebebiyle dış saldırılara maruz kalmış ve sürekli el değiştirmiştir. Bu da oldukça önemli bir kavşak noktasında oluşunu göstermektedir. Yine Selçuklu-İsmâîlî mücadelesinde stratejik konumu itibarıyla büyük önem arz etmiştir. Bazı büyük depremler ve Moğolların ilerleyişleri esnasında zarar görmüşse de Safeviler döneminde eski önemini yeniden kazanmış ve günümüze kadar bu varlığını korumuştur. Kazvin bir ekonomi şehri olmasının yanı sıra sulak bir arazide yer almamasına rağmen pek çok meyve çeşidi başta olmak üzere birçok zirai ürünün yetiştiği bir tarım şehridir. Ayrıca dini anlamda İslam dünyasının önde gelen şehirlerinden biri olmuştur.

Coğrafi konumu itibarıyla ticaret yolları üzerinde bulunması ve toprağının verimli olması sebebiyle tarih boyunca farklı kültürleri içinde barındırmış ve zaman içerisinde yeni yapıların inşasıyla genişlemiştir. Bununla birlikte coğrafi ve ticari konumu şehri, saldırı ve yağmalara maruz bırakmıştır. Kazvin adının ise kaynaklarda oldukça zengin bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Yukarıda sıralamaya çalıştığımız üzere Kazvin adının anlamına ve telaffuzuna dair çeşitli rivayetler vardır. Ancak şunu söyleyebiliriz ki şehrin adının "Kazvin" olarak telaffuz edilmesi Arapların kullanımından ileri gelmiştir. Hem İslam coğrafyacılarının hem de sonraki asırlarda bölgeyi ziyaret eden seyyahların verdiği tutarlı bilgiler İran'ın kadim şehirlerinden biri olan Kazvin ve tarihteki yeri ele alınan bilgiler ışığında daha iyi anlaşılmuştur.

⁸¹ Chardin, *a.g.e.*, s. 351.

Kaynaklar

- AKA, İsmail: *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2000.
- AVESTA: ESKİ İRAN İLAHİLERİ VE METİNLERİ, Haz. Jalil Doostkxah, Tahran 1385.
- AVESTA: ZERDÜŞTİLERİN KUTSAL METİNLERİ, İng. Çev. Fahriye Adsay-İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları 2012.
- BAZİN, Marcel: "Kazvin", *DİA*, C. XXV, 2002.
- BELÂZURÎ, Ahmed b. Y.: *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- CHARDIN, Jean: *Chardin Seyahatnamesi: İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673*, Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Ayşe Meral, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- CHARDIN, Jean: *Seyahatname-yi Şarden III*, Farsça Çev. Muhammed Abbasi, Piruz Yayınları, 1336.
- CÜVEYNÎ, A. Ata Melik: *Tarih-i Cihan Güşa*, TTK Yay. Ankara 2013.
- DANDAMAYEV, M.-M., I.: "Media" *Encyclopaedia Iranica*, 2006.
- DELLA VALLE, Pietro: *Sefername-yi Pietro Della Valle*, Çev. Şuaeddin Şifa, Tahran 1348.
- ERKAL, Mehmet: "Arşın", *DİA*, C. III, 1991.
- GÜLLÜ, Hüseyin Avni: *İbnü'l-Fakih ve Eseri Kitabü'l-Buldan*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2007.
- HARTMANN, R.: "Cibal", *İA*, C. III, İstanbul 1982.
- HERBERT, Sir Thomas: *Travels in Africa, Persia and Asia the Great*, R. Bip., London 1638.
- HERODOTOS: *Herodot Tarihî*, Çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.
- HUART, Clément I.: "Kazvin", *İA*, VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977.
- HUDÜDÜ'L-ÂLEM: İng. Çev. V. Minorsky, London 1937.
- İBN HALDUN: *Mukaddime I*, Çev. Halil Kendir, Ankara 2004.
- İBN HAVKAL: *Süretü'l-arz*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2017.
- İBN HURDÂZBİH: *Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- İSTAHRÎ: *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.
- KAZVİNÎ, Hamdullah M.: *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2018.
- KAZVİNÎ, Hamdullah M.: *Nüzhetü'l-Kulüb*, Nşr. Muhammed Debir-i Siyâki, Tahran 1336.
- KETABE-Yİ BİSOTUN, Haz. Armin Kesrevi, Basım yeri yok, basım tarihi yok.
- KHABAZNİYA, Masoome: *Tarihçe-yi Taksimât-i Keşverî Der İrân ve Karbord-ân dar Sarşomarî*, 2016.
- KODAY, Zeki: "İran'ın İdari Coğrafya Analizi", *Doğu Esintileri*, S. 12.
- LAMBTON, A.K.S.-H, R.M.: "Qazvin", *Hictoric Cities of the Islamic World*, Ed. C.

- Edmund Bosworth, BRILL, Leiden-Boston 2007.
- MAHMUD, Kâşgarlı: *Dîvânü Lugâti't-Türk III*, Çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara 1985.
- MERÇİL, Erdoğan: *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- MESUDÎ, Ali b. Hüseyin: *Murûc ez-Zeheb*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2005.
- MUKADDESÎ, Muhammed b. Ahmed: *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- NÂSİR-I HÜSREV: *Sefernâme*, Çev. Abdülvehhab Tarzî, MEB, İstanbul 1985.
- NASKALÎ, Esko: "İran", *DİA*, C. XXII, 2000.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim: "Alamut", *DİA*, C. II, 1989.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim: "Hamdullah el-Müstevfî", *DİA*, C.XV, 1997.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim: "Hasan Sabbah", *DİA*, C. XVI, 1997.
- PLANHOL, Xavier De: "Hazar Denizi", *DİA*, C. XVII, 1998.
- RENÇBER, Akif: "İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasî Tarihi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, 1/1, 2012.
- SİYÂKÎ, Muhammed Debîr: "Kazvin ve Kazvin Adı", *Peyk Noor*, 2/Yaz, Tahran 1382.
- SÜTÜDE, Hüseyin Kulî: "Tarihçe-i Kazvin", *Berresihâ-yi Tarihi*, IV/4, Tahran 1348.
- SÜTÜDE, Hüseyin Kulî: "Tarihçe-i Kazvin", *Berresihâ-yi Tarihi*, V-VI/4, Tahran 1348.
- ŞEŞEN, Ramazan: *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2001.
- ŞEŞEN, Ramazan: *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
- TAVERNIER, J. Baptiste: *Tavernier Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- YAZICI, Tahsin: "Deylem" *DİA*, C. IX, 1994.
- YÖRÜKÂN, Yusuf Ziya: *Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.

Extended Abstract

Notes On The Historical Geography Of Qazvin According To Hamdallah Mostawfi Qazvini

The aim of this study is to examine the historical geography of the city of Qazvin according to Hamdallah Mostawfi Qazvini's work named *Tarikh-i Guzida*.

Established as a garrison city by the Sasanian State in 3 AD, Qazvin was of great importance for the region called *Jebal* or *Eraq-ı Ajam*. However, Qazvin, which is growing and developing gradually, has gained the appearance of a city in the real sense, especially during the Islamic State period. Umayyads after the period of *Hulafa Rashidin*. It remained under the rule of Abbasids, Tahirids, Zaydis, Samanids, Sadjids, Daylamids and Buwayhids. After that, the city, which was in the hands of the Musafirids for a while, came under the rule of the Ghaznavid State in a result of the efforts of Sultan Mesud. The city, which came under the rule of the Seljuks during the reign of Toghrul Beg, witnessed the Seljuks struggles with the Nizari-Isma'ili State, which was founded in the Alamut Castle. Then it changed hands several times between the Harzemshah and the Mongols. After Hulagu Khan established the Ilhanli State, it remained under the rule of Ilhanli for a while. With the collapse of the Ilhanli state, it came under the rule of the Chobans and Jalayirids people, and then joined the Qaraqoyunlu lands at the beginning of the 17th century. The city, which was then under Safavid rule, is today one of the most important cities of the Islamic Republic of Iran. In addition, the fact that it is located on the communication and transportation route between the east and the west of the country has increased the importance of the city.

In our study, after briefly mentioning the history of the city, we tried to explain where the name Qazvin came from according to the sources. In addition to works such as *Tarikh-i Guzida*, *Futuh al-Buldan*, *Kitab al-Buldan*, *Kitab al-Kharaj*, *Ahbar al-Buldan*, *Haft Iqlim*, *Diwan Lugat at-Turk*, as well as by referring to the sources of some western travelers, Qazvin we tried to find the origin of the name. However, we saw that there is no definite information about where the name Qazvin came from, and that there are some rumors. However, we can say that most of the sources say that the name of the city was pronounced as *Kashvin* by the local people, and then this name became Arabic and took the form of Qazvin.

Afterwards, we tried to draw the boundaries of the city by dealing with the establishment and evolution. As we said above, the city, which experienced its main development in the time of the Islamic State, grew gradually in the following periods. In the sources, we see that new settlements were built during the Abbasid period and some regions were included in the borders of Qazvin. Again, in the following centuries, we tried to express which neighborhoods were included in the borders of the city and what kind of change their walls had undergone.

Afterwards, we tried to draw the boundaries of the city by dealing with the establishment and evolution. As we said above, the city, which experienced its main development in the time of the Islamic State, grew gradually in the following periods. In the sources, we see that new settlements were built during the Abbasids period and some regions were included in the borders of Qazvin. Again, in the following centuries, we tried to express which neighborhoods were included in the city limits. According to sources, the construction of the fort was started during the time of Caliph Harun Rashid, but it was not completed. The completion of the fort was during the time of Caliph al-Mutazz Billah. The citadel, which collapsed over time, was renovated in 983. The fortress, which was damaged in the following centuries, was finally completely destroyed during the Mongols' advances and its ruins remained. When it comes to the 17th century, it is mentioned in the sources that the city did not have a fortress.

According to the sources, after briefly expressing the neighborhoods and rural areas of the city, we tried to convey the data we obtained about the rivers and water wells. According to Tarikh-i Guzida, five streams and their branches irrigate the city. In addition, eight water wells in different neighborhoods meet the water needs of the people of the region. Although the city is described by Islamic geographers and historians as a place with little water in general, it is clearly seen in the sources that it is a place rich in fruits and grains.

As a result, Qazvin, which was established as a garrison city, was important for the region due to its geographical location on trade routes and its fertile soil. For this reason, it has hosted different cultures throughout history and expanded over time with the construction of new structures. However, its geographical and commercial location exposed the city to attacks and looting. Although it is not generally a wetland, it is a fertile land. It is seen that many fruits are grown, some of them are exported and become famous. It was one of the leading cities of the Islamic world during the Middle Ages and was given holiness.